

Вплив податкового боргу на споживання та інвестиції

На основі методології кейнсіанської наукової школи та «золотого» правила інвестування обґрунтовано наслідки впливу податкового боргу на сукупний попит та його складові. Доведено, що за умови повної та своєчасної сплати податків держава могла б регулювати пропорції між інвестиціями та споживанням і забезпечувати оптимальні умови для економічного зростання.

На основе методологии кейнсианской научной школы и «золотого» правила инвестирования обоснованы последствия влияния налогового долга на совокупный спрос и его составляющие. Доказано, что при условии полной и своевременной уплаты налогов государство могло бы регулировать пропорции между инвестициями и потреблением и обеспечивать оптимальные условия для экономического роста.

The author substantiates the effects of the tax debt influence on the aggregate demand and its components using the methodology of Keynes scientific school and the gold rule of investment. He proves that on the condition of full and timely tax payments the state could regulate the proportions between investments and consumption and provide the optimal conditions for the economic growth.

Постановка проблеми. Розглядаючи податковий борг не лише як не внесену в установлений термін узгоджену суму податкового зобов'язання, а й як приховані податки, що припадають на незадекларовані об'єкти оподаткування [1, с. 32–40; 2, с. 3–9], логічно виникає питання, як формування у платників додаткових коштів унаслідок несплати податків, з одного боку, та недоотримання державою доходів – з іншого, впливає на добробут та економічне зростання суспільства.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Відмітимо, що проблема податкового боргу та ухилення від сплати податків досліджувалася науковцями В.А. Бортняком, В.П. Вишневським, А.С. Веткіним, В.І. Грушком, А.М. Жеребних, Ю.Б. Івановим, В.М. Мельником, С.В. Онишком, К.В. Павлюк, С.П. Позняковим, І.М. Тарановим. Проте саме у такій постановці дане питання піднімалося лише В.П. Вишневським та А.С. Веткіним [3, с. 16–17]. Віддаючи належне вченим, зазначимо, що вплив податкового боргу на інвестиції та споживання ніколи не досліджувався у вітчизняній фаховій літературі. Але, як відомо, від співвідношення між цими складовими сукупного попиту залежить економічне зростання. Отже, наукова розробка даного питання є актуальною і важливою.

Мета написання статті – встановити, за яких умов досягається оптимальне співвідношення між інвестиціями та споживанням для забезпечення економічного зростання: при повній і своєчасній сплаті податків чи при невиконанні податкових зобов'язань унаслідок ухилення від оподаткування.

Виходячи з поставленої мети за основу дослідження були прийняті методологічні положення кейнсіанської наукової школи.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з поставленої мети за основу дослідження були прийняті методологічні положення кейнсіанської наукової школи.

В узагальненому вигляді залежність між приростом національного доходу, інвестиціями та споживанням (по Дж. Кейнсу) описується математичним рівнянням:

$$\Delta Y = \Delta I / (1 - \Delta C / \Delta Y),$$

де ΔY – приріст національного доходу;

ΔC – приріст споживання;

ΔI – приріст інвестицій;

$\Delta C / \Delta Y$ – гранична схильність до споживання;

$1 - \Delta C / \Delta Y$ – гранична схильність до заощаджень.

З наведеного рівняння видно, що приріст національного доходу прямо пропорційний приросту інвестицій. Отже, чим більша частина доходу використовується на споживання та інвестиції, тим більшим є ефективний попит, формуються кращі умови для зростання ВВП.

Частина коштів, які залишаються у платника у результаті невиконання податкових зобов'язань, дійсно може бути спрямована на інвестиції. Чи призведе це до економічного зростання?

Перевіримо дане положення за допомогою 45-градусної кейнсіанської моделі (рис. 1).

Нехай пряма AD відображає рівень сукупного попиту за умови неповної сплати податків. У точці E фокусується стан макrorівноваги. Якщо створений ВВП дорівнюватиме Y_{f2} , то сукупний попит перевищить пропозицію, у результаті матиме місце інфляційний розрив. Якщо не сплачені державі кошти будуть спрямовані платниками на інвестиції, то пряма AD змістися угору. Сукупний попит зросте, відтак, збільшиться інфляційний розрив. Негативний вплив податкового боргу посилиться, якщо у сукупному попиті переважатиме споживча складова. Про позитивний вплив у цьому випадку можна говорити лише тоді, якщо кошти, які платник заборгував державі, будуть інвестовані і це призведе до збільшення ВВП, причому тільки до точки рівноваги. Якщо ж ВВП збільшиться до Y_{f1} , то домінуватиме сукупна пропозиція. У результаті матимемо рецесійний розрив. У цьому випадку позитивний вплив податкового боргу матиме місце, якщо не сплачені державі кошти спрямовуватимуться на споживання.

На нашу думку, аналогічним буде результат, якщо такі ж самі інвестиції зробить держава за рахунок сплачених по-

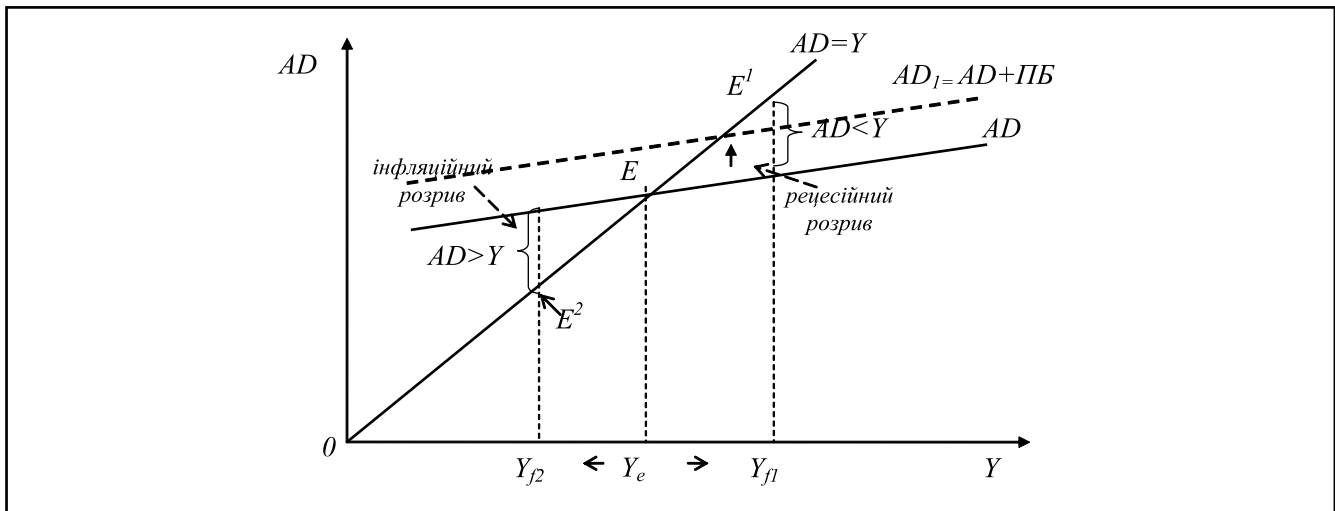

Рисунок 1. Вплив податкового боргу на сукупний попит та стан макрорівноваги

датків. Якщо на величину зменшення інвестиційного попиту фірм збільшиться інвестиційний попит держави, сукупний попит не зміниться.

Із вище наведеного рівняння видно, що приріст національного доходу можливий за умови зростання й інвестиційного, й споживчого попиту. При незмінному інвестиційному попиті будь-яке зменшення споживчого попиту не призведе до економічного зростання. Такий самий результат матимемо, якщо інвестиційний попит зростатиме швидшими темпами ніж споживчий. Звідси робимо припущення, якщо вся сума податкового боргу спрямована на інвестиції, то при незмінному споживчому попиті досягатиметься зростання ВВП. Якщо ж споживчий попит зменшиться на величину більшу, ніж податковий борг збільшить інвестиції, то це свідчатиме про негативний вплив податкового боргу на економічну динаміку.

У зв'язку з викладеним вище важливе значення має розподіл податкового боргу на споживання та заощадження в дохіді платника, виходячи з основного психологічного закону Дж. Кейнса та виявлених ним факторів, що впливають на вибір цих напрямів використання доходу.

Згідно із основним психологічним законом, «люди схильні, як правило, збільшувати своє споживання із зростанням доходу, але не тією самою мірою, якою зростає дохід» [4, с. 96]. Тобто не весь приріст доходу буде спожитий. «Зі зростанням реального доходу, як правило, більшою виявляється питома вага тієї частини доходу, яка направляєється на заощадження» [4, с. 97]. Платники з низькими доходами будуть використовувати несплачені державі кошти насамперед на споживання, щоб задовольнити хоча б мінімальні потреби. У платників з високими доходами будуть формуватися так звані «зайві» заощадження. Звідси висновок про необхідність вилучення державою заощаджень за допомогою прогресивного оподаткування з метою їх подальшого інвестування та спрямування на фінансування поточних державних видатків. У такий спосіб має стимулюватися споживчий та інвестиційний попит, що дає поштовх подальшому розвитку підприємництва і виробництва. Саме в цьому і полягає зміст податкового регулюван-

ня. Звідси логічно припустити, що несвоєчасна сплата податків платниками з високими доходами гальмуватиме вилучення зайвих заощаджень, відтак, регулююча роль податків не буде реалізована.

Особливо актуальним це питання є для України. При пропорційній системі оподаткування доходів, яка існує в Україні, регулююча функція податків, принаймні в частині вилучення доходів, що значно перевищують поточне споживання, майже не реалізується навіть за умови повної і своєчасної їх сплати. Ситуація загострюється, враховуючи, що за рахунок несплачених податків доходи зростають, відтак, збільшується їх частина, яка заощаджується. Це зменшує сукупний попит. Разом із цим значна частина населення, доходи яких формуються за рахунок бюджету, не може створити споживчий попит, оскільки отримуваних доходів не вистачає для задоволення навіть поточних потреб. Отже, податковий борг збільшує схильність до заощаджень і зменшує споживання, що гальмує економічне зростання.

Вчення Дж.М. Кейнса не дає нам відповідь, яким має бути співвідношення між інвестиційним та споживчим попитом для забезпечення економічного зростання. Це спонукує нас звернутися до наукових розробок послідовників Дж. Кейнса, в яких досліджуються питання інвестицій, заощаджень та споживання, зокрема, Лауреата нобелівської премії Е. Фелпса. Він поставив питання, яким має бути оптимальний обсяг капіталу суспільства, розвиток якого має траєкторію збалансованого зростання. Якщо капітал буде дуже великим, це створить потужну основу для розвитку виробництва та економічного зростання. Але чи зможе суспільство насолодитися плодами зростання, якщо не зможе спожити вироблене з причини низьких доходів споживачів? Відповідь міститься у «золотому правилі нагромадження капіталу» (саме Е. Фелпсу належить цей термін). Суть його полягає в тому, що критерієм визначення норми заощаджень має бути максимізація добробуту суспільства, тобто як найбільше споживання. «Золотому правилу» відповідає така норма заощаджень, за якої формується стійка капіталоозброєність,

але за умови максимізації споживання. Із золотого правила витікає рівність попиту і пропозиції як необхідної умови для подальшого економічного зростання.

Сукупний споживчий попит (ССП) можна представити як суму двох складових: споживчого попиту населення, доходи якого формуються в приватному секторі економіки (СПп), і споживчого попиту населення, доходи якого формуються за рахунок бюджету держави (СПб). Різний рівень доходів цих категорій населення буде обумовлювати не тільки різну схильність до споживання і заощаджень, а й різні можливості споживання взагалі. У результаті навіть за умови відповідності сукупного попиту сукупній пропозиції увесь вироблений продукт може бути не спожитий, оскільки у одній категорії населення буде формуватися надлишок доходів (збільшуватися інвестиційний попит), а в іншій доходів не вистачатиме, щоб покрити пропозицію. Чи може бути виправданим надлишок інвестиційного попиту за рахунок несплачених податків, за умови недостатності споживчого попиту, обумовлену неможливістю перерозподілити доходи з причини податкової заборгованості? Згідно із «золотим правилом» – ні.

Необхідність пошуку оптимального співвідношення між інвестиціями і споживанням актуалізується, якщо доходи значної частини суспільства (як це характерно для України) залежать від бюджету. В цьому випадку держава відіграє суттєву роль у формуванні споживчого попиту. Регулюючі дії держави залежатимуть від стану економічної рівноваги. Обидва явища одночасно спостерігаються в Україні. Показники, що характеризують їх динаміку збільшилися за останній рік. Як пояснити цей феномен? Чи можуть інфляційний і рецесійний розриви існувати одночасно? Які регулюючі заходи має застосовувати держава, враховуючи таку ситуацію?

Як відомо, при рецесійному розриві кейнсіанці пропонують здійснювати політику стимулювання споживчого попиту, одним із інструментів якої є збільшення державних видатків. Податковий борг гальмує цей процес.

При інфляційному розриві стимулюванню підлягає сукупна пропозиція шляхом зменшення податків, збільшення дер-

жавних закупівель (для чого потрібні бюджетні кошти). Податковий борг зменшує податкове навантаження, дозволяє, як зазначалося вище, збільшувати інвестиції. Проте держава втрачає джерело для здійснення власних інвестицій та реалізації перерозподільних процесів, щоб стимулювати споживчий попит. Одночасно намагаються зменшувати податки для стимулювання пропозиції та збільшувати державні видатки для стимулювання споживчого попиту можна лише за рахунок бюджетного дефіциту. В умовах обмежених можливостей держави із залучення позик, фінансування дефіциту бюджету можливе лише за рахунок емісії, що призведе до ще більшого інфляційного розриву. На нашу думку, за такого макроекономічного стану, який має місце в Україні, логічними будуть заходи державних контрольних органів, спрямовані на мобілізацію заборгованих державі податків. Погашення заборгованості дасть змогу вилучити зайві заощадження та збільшити заробітну плату працівникам бюджетних установ, соціальні виплати, що підвищить споживчий попит цієї категорії населення. У результаті пряма AD не тільки зміститься в гору, як це показано на рис. 1, а й змінить кут відносно бісектриси $AD=Y$, як це показано на рис. 2.

Для здійснення регулюючих заходів державі передусім треба встановити, яким має бути співвідношення між інвестиціями та споживанням, щоб створювалися якнайкращі умови для економічного зростання.

Наведений нижче матеріал показує, як ми шукали відповідь на це питання.

Розглянемо умовну ситуацію, коли до бюджету сплачено усі податки, що припадають на тіньові об'єкти оподаткування. Кошти, що надійшли до бюджету від тіньових доходів через бюджетні видатки, можуть бути спрямовані як на споживання, так і на інвестиції. Оскільки невідомо, в яких пропорціях мають бути розподілені кошти між споживанням, інвестиціями та заощадженнями, розглянемо три абстрактні ситуації та визначимо, на скільки б змінився обсяг ВВП у 2009 році порівняно з фактично досягнутим у цих трьох випадках, і визначимо, який варіант розподілу є найдоцільнішим.

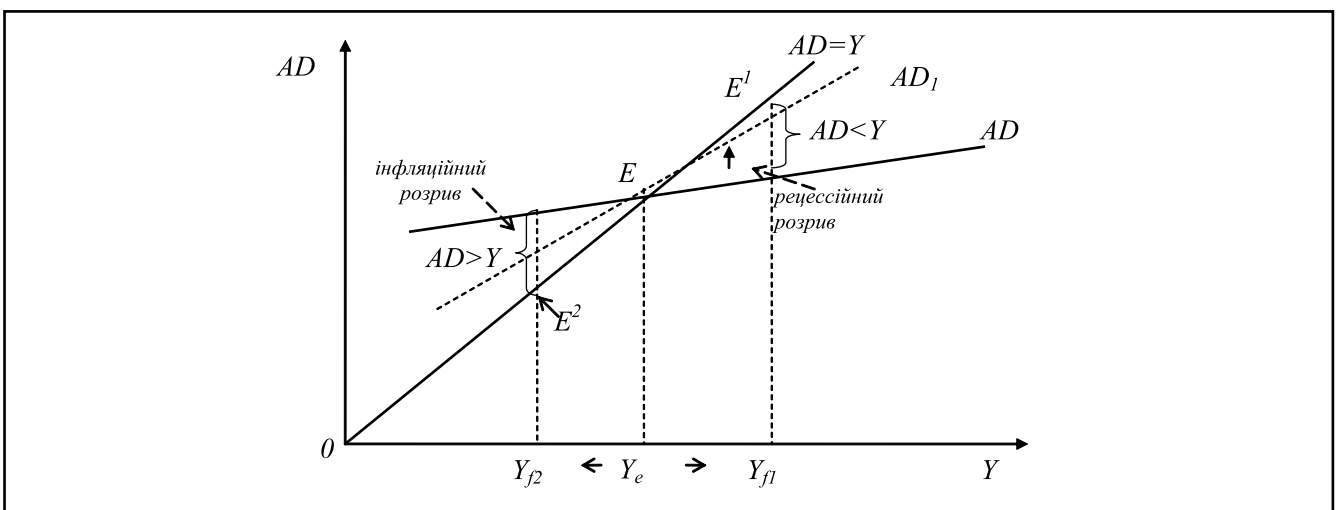

Рисунок 2. Вплив заходів з мінімізації податкового боргу на стан макrorівноваги

МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

I ситуація: вся сума податкових надходжень з легалізованих доходів ($T_{\text{лег}}$) спрямовується на споживання (С); вся сума доходів, що залишилися у платників після сплати податків ($D_{\text{лег}}$) – також іде на споживання (С).

II ситуація: вся сума податкових надходжень від легалізованих доходів ($T_{\text{лег}}$) спрямовується на споживання (С); вся сума доходів, що залишилися після сплати податків ($D_{\text{лег}}$), спрямовується на заощадження (S).

III ситуація: вся сума податкових надходжень від легалізованих доходів ($T_{\text{лег}}$) спрямовується на заощадження (S); вся сума доходів, які залишилися після сплати податків ($D_{\text{лег}}$), також спрямовується на заощадження (S).

Припускаємо, що вся сума заощаджень інвестується в економіку ($S=I$).

ВВП за категоріями кінцевого використання ($ВВП_{\phi}$) складається з кінцевого споживання товарів і послуг (С), валового нагромадження (I) та сальдо експорту–імпорту товарів і послуг ($ExIm$) (табл. 1).

Ми зменшуємо суму ВВП на сальдо експорту імпорту, щоб отримати чисту суму ВВП для розрахунків.

У табл. 2 наведено вихідні дані для розрахунку приросту ВВП за умови легалізації тінювих доходів.

Для розрахунків використовуємо наведене вище рівняння

$$\Delta Y = \frac{\Delta I}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}}$$

Результати розрахунків для всіх трьох ситуацій наведені у табл. 3

Таблиця 1. ВВП за категоріями кінцевого використання, у фактичних цінах, млн. грн.

Показники	2006	2007	2008	2009
ВВП	544153	720731	948056	914720
у т.ч.				
Кінцеві споживчі витрати (С)	424906	558581	758902	774075
Валове нагромадження (I)	134740	203318	264883	156480
Сальдо експорту–імпорту	-15493	-41168	-75729	-15835
ВВП без врахування сальдо експорту–імпорту	559646	761899	1023785	930555

Джерело: розраховано авторами за даними Державного комітету статистики України.

Таблиця 2. Вихідні дані для розрахунку приросту ВВП, млрд. грн.

Роки	$ВВП_{\phi} = Y_{\phi}$		$ВВП_{\text{тін}} = Y_{\text{тін}}$		ВВП _п
	С	I	$T_{\text{тін}}$	$D_{\text{тін}}$	
2006	424,9	134,74	42,75	139,45	741,84
2007	558,581	203,318	51,6	179,02	992,52
2008	758,902	264,883	63,6	201,85	1289,2
2009	774,08	156,48	74,91	254,39	1259,9

Примітка. У таблиці $T_{\text{тін}}$ і $D_{\text{тін}}$ розраховано на основі оцінки тінювого ВВП та рівня його централізації в бюджеті.

Джерело: розраховано авторами за даними Державного комітету статистики України, ДПА України, Міністерства економіки України, Міністерства фінансів України

Таблиця 3. Приріст ВВП та гранична схильність до споживання, млрд. грн.

Роки	С	I	Уп	с' (гранична схильність до споживання) $\Delta C/\Delta Y$
Ситуація I				
2007	789,20	203,32	992,52	
2008	1024,35	264,88	1289,24	
2009	1103,38	156,48	1259,86	
$\Delta_{2008-2007}$	235,15	61,57	296,72	0,79
$\Delta_{2009-2008}$	79,02	-108,40	-29,38	-2,69
Ситуація II				
2007	610,18	382,34	992,52	
2008	822,50	466,73	1289,24	
2009	848,99	410,87	1259,86	
$\Delta_{2008-2007}$	212,32	84,39	296,72	0,72
$\Delta_{2009-2008}$	26,48	-55,86	-29,38	-0,90
Ситуація III				
2007	558,58	433,94	992,52	
2008	758,90	530,33	1289,24	
2009	774,08	485,78	1259,86	
$\Delta_{2008-2007}$	200,32	96,40	296,72	0,68
$\Delta_{2009-2008}$	15,17	-44,55	-29,38	-0,52

2008 рік:

$$\text{Для ситуації I: } \Delta Y = \frac{\Delta I}{1 - c'} = \frac{\Delta I}{1 - c'} = \frac{61,57}{1 - 0,79} = 296,72$$

млрд. грн.

$$\text{Для ситуації II: } \Delta Y = \frac{\Delta I}{1 - c'} = \frac{84,39}{1 - 0,72} = 296,72 \text{ млрд. грн.}$$

$$\text{Для ситуації III: } \Delta Y = \frac{\Delta I}{1 - c'} = \frac{96,40}{1 - 0,68} = 296,72 \text{ млрд. грн.}$$

2009 рік:

$$\text{Для ситуації I: } \Delta Y = \frac{\Delta I}{1 - c'} = \frac{-108,4}{1 - (-0,69)} = -29,38 \text{ млрд. грн.}$$

$$\text{Для ситуації II: } \Delta Y = \frac{\Delta I}{1 - c'} = \frac{-55,86}{1 - (-0,9)} = -29,38 \text{ млрд. грн.}$$

$$\text{Для ситуації III: } \Delta Y = \frac{\Delta I}{1 - c'} = \frac{-44,55}{1 - (-0,52)} = -29,38 \text{ млрд. грн.}$$

Результати розрахунку свідчать, що незалежно від перерозподілу прихованих від оподаткування доходів, показники приросту (зменшення) ВВП не змінюються. Тобто якщо всі доходи будуть легалізовані і оподатковані, то ВВП зростатиме, а отже збільшуватиметься рівень споживання і заощадження в країні. Зниження ВВП у 2009 році порівняно з 2008 роком на 29,38 млрд. грн. пов'язано саме із наслідками фінансової кризи, так як на відміну від попередньо існуючої тенденції, різко скоротився обсяг інвестицій у зв'язку із погіршенням платіжної дисципліни, банкрутством та масштабним скороченням обсягів виробництва.

Виходячи із розрахунків рівня граничної схильності до споживання (табл. 3) для 2009 року найкраще було б, щоб легалізовані доходи (як сплачені із них податки, так і ті, що залишилися б у платників після оподаткування), повністю спрямовувались на заощадження та інвестиції. В цьому випадку було б найменше скорочення граничної схильності до

споживання, яка, серед іншого, залежить від поточного обсягу використовуваного доходу та довгострокових очікуваних тенденцій. Індивіди, визначаючи обсяг споживання, виходять з довгострокового періоду, запитуючи: «Чи цьогорічний дохід високий або низький тимчасово? Враховуючи поточні і майбутні доходи скільки можна споживати сьогодні, щоб не улазити у надмірні борги?». Відповідно до теорії постійного доходу споживачі не однаково реагують на всі потрясіння в доходах. Якщо зміни в доході постійні (наприклад, гарантована високооплачувана робота), то споживачі, очевидно, збільшать споживання відповідно до змін у доході. З іншого боку, якщо зміни у доході виключно тимчасові (тимчасові преміальні виплати або хороший урожай), то значна частина приросту доходу, можливо, заощаджуватиметься. В результаті скорочення виробництва та зростання безробіття як наслідків фінансової кризи більшість населення не сподівається отримувати в найближчій перспективі високі заробітки, тому не позичають додаткові кошти на споживання та обмежують його поточний розмір, а отримані кошти намагаються заощадити на майбутнє.

На рис. 1 зображено співвідношення між споживанням і заощадженнями у 2008 та 2009 роках для змодельованих ситуацій. В усіх варіантах спостерігається однакова зміна потенційного ВВП (у 2008 році – зростання, а у 2009 році – скорочення).

Спробуємо знайти оптимальне співвідношення між заощадженнями та споживанням, при якому максимізується значення ВВП. Для цього використаємо програмне забезпечення Пакету аналізу «Пошук рішення» (функція максимізації).

Для постановки задачі використано такі змінні:

Y – ВВП потенційний у 2009 році, млрд. грн.;

C – споживання у 2009 році, млрд. грн.;

I – інвестиції у 2009 році, млрд. грн.

$$Y = C_1 + I_1, \text{ так як } Y = C + I.$$

Функція максимізації: $Y \rightarrow \max$

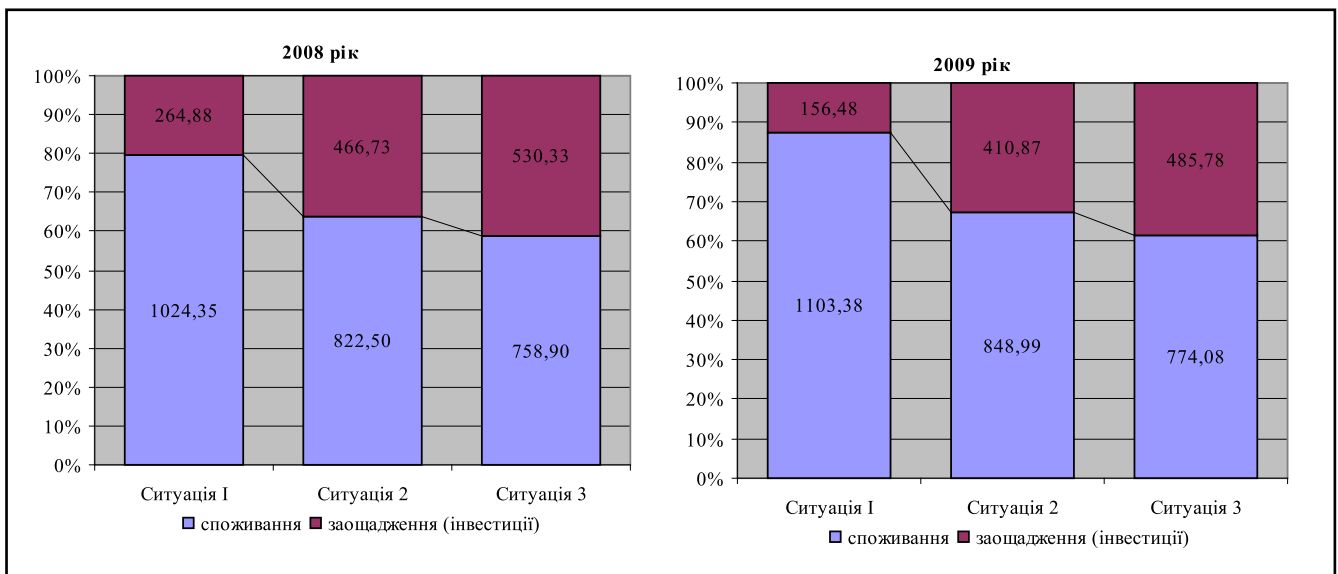

Рисунок 3. Структура сукупного попиту для трьох змодельованих ситуацій

Таблиця 4. Оптимальна структура сукупного попиту для максимізації ВВП

Показники	Обмеження		Результат оптимізації, млрд. грн.	Питома вага, %
	min	max		
2008 рік				
С	558,58	1024,35	822,25	63,8
I	203,32	530,33	466,99	36,2
У	761,89	1289,24	1282,24	100
			оптимальний максимум	
2009 рік				
С	758,90	1103,38	807,56	64,1
I	264,88	485,78	452,30	35,9
У	1023,79	1259,86	1259,86	100
			оптимальний максимум	

Розрахунки були проведені для 2008 та 2009 років в автоматизованому режимі із застосуванням пакету аналізу «Пошук рішення».

Обмеження:

$$- C \geq 0, I \geq 0, Y \geq 0,$$

– мінімальне значення C, I та Y – це їхній фактичний розмір у 2008 році за фактичними даними;

– максимальне значення – це фактичний розмір C та I у 2009 році плюс ВВП тінювий за нашими оцінками. Якщо вся сума легалізованих доходів спрямовується на споживання, то $C = C_{\text{офіційний}} + \text{ВВП}_{\text{тін}}$, якщо на інвестиції – то $I = I_{\text{офіційний}} + \text{ВВП}_{\text{тін}}$

Для показника Y максимальним обмеженням є ВВП потенційний ($\text{ВВП}_{\text{пот}2009} = \text{ВВП}_{\text{оф}2009} + \text{ВВП}_{\text{тін}2009}$). Таке обмеження необхідне, оскільки недоцільно розраховувати розмір ВВП, який просто нереально отримати.

Аналогічні обмеження і для 2008 року.

На основі даних табл. 1–3 було створено вихідну таблицю обмежень максимальних та мінімальних значень, до якої також внесено отриманий результат функції максимізації (табл. 4).

Отже, максимально можливим для 2008 та 2009 років є саме ВВП потенційний, причому найбільш оптимальним для обох років є показник споживання в середньому на рівні 64% ВВП, а інвестицій – на рівні 36% ВВП.

Слід також зауважити, що приблизно таке співвідношення характерне для ситуації II (табл. 3). Тобто для економіки найкраще, коли практично вся сума податкових надходжень від легалізованих доходів ($T_{\text{тін}}$) спрямовується на споживання (C), а сума легалізованих доходів, які залишилися після сплати податків ($D_{\text{тін}}$) – на заощадження (S) (інвестиції). Звісно, в реальній дійсності і платники і держава використовують кошти і на інвестиції і на споживання. Проте за допо-

могою коштів, отриманих від сплати податків держава могла б регулювати пропорції між споживанням та інвестиціями.

Висновки

Податковий борг підсилює нерівномірність розподілу, що негативно впливає на купівельну спроможність. За рахунок ухилення від сплати податків, формуються надлишкові доходи індивідів, які не використовуються на споживання. Водночас податковий борг звужує фінансові можливості держави стосовно величини заробітної плати працівників організацій та установ, що фінансуються із бюджету, обмежуючи споживання численної (зокрема, в Україні) категорії споживачів. Податковий борг збільшує сукупний попит, проте в умовах, коли попит значної частини населення залежить від обсягів бюджетного фінансування, податкова заборгованість не сприяє максимізації споживання, відтак створенню передумов економічного зростання. Несплата податків зменшує можливості держави використання податків як інструментів регулювання пропорцій між інвестиціями та споживанням.

Література

1. Податковий борг в Україні: причини, наслідки, менеджмент: [монографія] / Тимченко О.М. – К. КНЕУ, 2009.
2. Тимченко О. Податковий борг: сутність та явище / О.М. Тимченко // Ринок цінних паперів України. – 2009. – №3–4.
3. Вишне夫斯基 В.П. Уход от уплаты налогов: теория и практика: монография / В.П. Вишне夫斯基, А.С. Веткин. – НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. – Донецк, 2003.
4. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Кейнс Дж. М.; [пер. с англ. Н. Н. Любимов]. – М.: Гелиос АРВ, 1999.